

Η ΠΡΩΙΜΗ ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ

ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ

Ντόρα Ν. Κόνσολα

Καθηγήτρια της Πολιτιστικής Πολιτικής, Πάντειον Πανεπιστήμιο
Ώμ. Επίκ. Καθηγήτρια Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Αθηνών

Η Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, που ακολουθεί τη μακρά Νεολιθική Εποχή και καλύπτει χρονικά την 3η χιλιετία π.Χ., είναι για ολόκληρο τον αιγαιακό χώρο εποχή αποφασιστικών αλλαγών και ανακατατάξεων οικονομικού, κοινωνικού και πολιτιστικού χαρακτήρα. Ανάμεσα σ' αυτές πρωταρχική θέση κατέχουν η εξάπλωση της χρήσης των μετάλλων, κυρίως του χαλκού, η εντατικοποίηση των δικτύων ανταλλαγών, η εμφάνιση οργανωμένων οικισμών και η ανάπτυξη της τέχνης. Τέσσερα πολιτιστικά σύνολα ή επιμέρους πολιτισμοί, που αντιστοιχούν σε χωριστές γεωγραφικές ενότητες, εμφανίστηκαν τότε στην ευρύτερη περιοχή του λεγόμενου Αιγαίου πολιτισμού: ο Πρωτομινωικός ή Προανακτορικός στην Κρήτη, ο Πρωτοκυκλαδικός, ο πολιτισμός της Τροίας και του Βορειοανατολικού Αιγαίου και ο Πρωτοελλαδικός. Η εργασία επικεντρώνεται στον *Πρωτοελλαδικό πολιτισμό* που αναπτύχθηκε στο νότιο τμήμα της ηπειρωτικής Ελλάδας, με επίκεντρο τις περιοχές της Ανατολικής Στερεάς και της Πελοποννήσου. Η ανασκαφική δραστηριότητα στις περιοχές αυτές υπήρξε αρκετά έντονη από τις αρχές του αιώνα μας ως σήμερα, και έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα αρκετών οικισμών, λίγα νεκροταφεία και πλήθος κινητών ευρημάτων. Τις τελευταίες δύο δεκαετίες εκατοντάδες άλλες πρωτοελλαδικές θέσεις (περί τις 300) εντοπίστηκαν με επιφανειακές έρευνες (surveys) στη Βοιωτία, τη Μεσσηνία, τη Ν. Αργολίδα, την κοιλάδα της Νεμέας και αλλού, που έδωσαν πολύτιμες πληροφορίες κυρίως για τη χωροταξική διάρθρωση των περιοχών αυτών. Από τις περίπου 120 ανασκαμμένες θέσεις, εκείνες με αξιόλογα οικοδομικά λείψανα και άφθονα κινητά ευρήματα ανέρχονται σε λίγες δεκάδες. Ανάμεσα στις σπουδαιότερες είναι η Εύρτηση, ο Ορχομενός, οι Λιθαρές και η Θήβα στη Βοιωτία, ο Άγ. Κοσμάς, η Ραφήνα και το Ασκηταριό στην Αττική, η Κολώνα στην Αίγινα, η Μάνικα στην Εύβοια, οι Ζυγουριές και η Τσούγκιζα στην Κορινθία, η Ασίνη, η Τίρυνθα και η Λέρνα στην Αργολίδα και τα Ακοβίτικα στη Μεσσηνία (εικ. 1).

Το βασικό ερώτημα σε σχέση με τους πρωτοελλαδικούς οικισμούς, στο οποίο επιχειρείται να δοθεί απάντηση στο άρθρο αυτό, είναι: Μπορεί να χαρακτηρίσουμε ορισμένους ως "πόλεις", ως οικισμούς δηλαδή με χαρακτηριστικά που έχει καθιερωθεί να συνδέονται με το φαινόμενο της αστικοποίησης; Σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, δύο άλλα ερωτήματα ανακύπτουν: Ποιο ήταν το επίπεδο αστικοποίησης στο οποίο έφθασαν οι οικισμοί αυτοί και ποια η ιεράρχησή τους με κριτήριο αυτό το επίπεδο¹;

ΕΛΛΑΔΑ

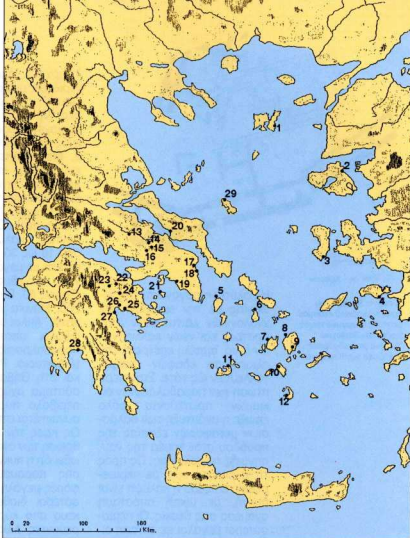
Παρουσίαση των δεδομένων

Τα δεδομένα που πρόκειται να παρουσιαστούν αναφέρονται κυρίως στη δεύτερη από τις τρεις φάσεις στις οποίες υποδιαιρείται η Πρωτοελλαδική (ΠΕ) περίοδος. Η φάση αυτή, η ΠΕ II, που τοποθετείται ανάμεσα στο 2650 και στο 2200 π.Χ., είναι αναμφισβήτητη η πιο σημαντική και μακρόχρονη από τις τρεις. Σε αυτήν ανήκει το μεγαλύτερο μέρος του υλικού από τις ανασκαφές και τις επιφανειακές έρευνες, με το οποίο τεκμηριώνεται η εισαγωγή καινοτομιών και η σταδιακή καθιέρωσή τους. Κατά συνέπεια, αυτή είναι η φάση στη διάρκεια της οποίας είναι πιθανόν να έκαναν την εμφάνισή τους τα πρώτα αστικά κέντρα. Αντιθέτως, η προηγούμενη, η ΠΕ I, χαρακτηρίζεται από αργούς ρυθμούς εξέλιξης, ενώ η τελευταία, η ΠΕ III, παρουσιάζει καταρανή κήψη συγκρινόμενη με τη φάση της μεγάλης ακμής.

Κύριος άξονας αναφοράς στην παρουσίαση θα είναι ο χώρος, γιατί σ' αυτόν κατά βάση αποτυπώνεται η εξέλιξη των κοινωνικών φαινομένων της Προϊστορικής εποχής. Έτσι η συνοπτική εξέταση των δεδομένων θα γίνει σε τρία επίπεδα ανάλυσης: 1) το *μακροεπίπεδο* ή διακοινοτικό, που αφορά στη θέση και την κατανομή των οικισμών στον ευρύτερο χώρο, 2) το *μεσοεπίπεδο* ή πολεοδομικό, που αναφέρεται στην οργάνωση του χώρου μέσα στον οικισμό, και 3) το *μικροεπίπεδο*, που σχετίζεται με τις αρχιτεκτονικές κατασκευές και τη λειτουργία τους.

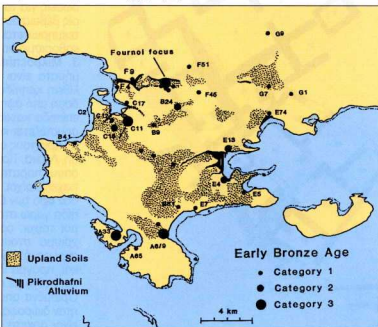
Το βάθος και η έκταση της ανάλυσης περιορίζονται από το γεγονός, ότι κανένας οικισμός δεν έχει ανασκαφεί στο σύνολό του. Στους περισσότερους έχουν αποκαλυφθεί αποσπασματικά οικοδομικά κατάλοιπα, συχνά σε σωστικές και όχι συστηματικές ανασκαφές, που παραμένουν ακόμη ατελώς δημοσιευμένες. Παρά τις ελλείψεις αυτές, τα διαθέσιμα δεδομένα μπορεί να αποτελέσουν την ουσιαστική εισορή σε μια απόπειρα για ανασύνθεση του προτύπου της οργάνωσης του χώρου και επισημάνση των κυρίων στοιχείων της κοινωνικο-οικονομικής λειτουργίας των οικισμών.

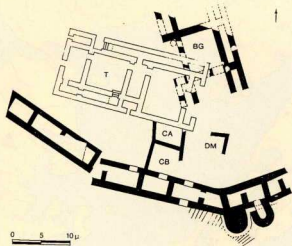
1. Μακροεπίπεδο. Ο αριθμός των οικισμών εμφανίζεται την περίοδο αυτή εντυπωσιακή αύξηση. Παραθαλάσσιες αλλά και μεσογειακές τοποθεσίες επιλέγονται σχεδόν εξίσου συχνά για εγκατάσταση. Καθοριστικός παράγοντας για την επιλογή τους υπήρξε η εξασφάλιση παραγωγικών πόρων, κυρίως η πρόσβαση σε εύφορα εδάφη.

1. Χάρτης με τις θέσεις των πρώιμων αστικών κέντρων του Αιγαίου πολιτισμού: 1. Πολύγη, Λήμνος. 2. Θερμή, Πάρος. 3. Εμποριάς, Χίος. 4. Ηραϊον, Σάμος. 5. Αγ. Ειρήνη, Κέα. 6. Χαλανδρινή Κοσμή, Σύρος. 7. Παροικία, Πάρος. 8. Γκρόπτα, Νάξος. 9. Πάνορος, Νάξος. 10. Σκαρφοί, Ίος. 11. Φυλακική, Μήλος. 12. Ακρωτήρι, Θήρα. 13. Ορχομενός, Βοιωτία. 14. Λιβαρές, Βοιωτία. 15. Θήβα, Βοιωτία. 16. Εύστρατη, Βοιωτία. 17. Ραφήνα, Αττική. 18. Ασκηταριό, Αττική. 19. Άγιος Κοσμάς, Αττική. 20. Μάνικα, Εύβοια. 21. Κολωνα, Αίγινα. 22. Ζυγοερείς Κορινθία. 23. Τσούγκιζο, Κορινθία. 24. Μπερμπάσι, Αργολίδα. 25. Ασίνη, Αργολίδα. 26. Τίρυνθα, Αργολίδα. 27. Λέρνα, Αργολίδα. 28. Ακοθίτσα, Μεσσηνία. 29. Πόλαμρι, Σκύρος.

2. Νότια Αργολίδα: Κατανομή των πρωτοελλαδικών θέσεων. Οι θέσεις χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες με ιεραρχική τάξη ως προς την έκταση και τη σημασία τους. (Από M. Jameson, C. Runnels, and T. van Andel, *A Greek Countryside*, Stanford, 1984, σελ. 351, εικ. 6.9).

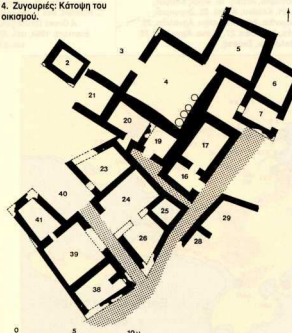

Τ: Οικόια των Κεράμων

3. Λέρνα: Κάτοψη του πρωτοελλαδικού οικισμού και τα οχυρωματικά τείχος με τα δύο θαλάσσια "Κτήρια με διαδρόμους", ΡJ και "Οικόια των Κεράμων".

Η καλύτερη οργάνωση της γεωργίας με την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών (π.χ. άροτρο) και νέων καλλιεργειών (ελιά, αμπέλι) επέτρεψε την αξιοποίηση εδαφών ανεκμετάλλευτων ως τότε. Στην περίπτωση των παραθαλάσσιων οικισμών πρωτεύοντα ρόλο έπαιξε η ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών εξαιτίας της προόδου στον τομέα της ναυπηγικής τεχνολογίας. Ως προς τη χωροκατανομή, σε περιφερειακό επίπεδο η κάλυψη είναι πυκνή, με μικρή απόσταση ανάμεσα στις θέσεις. Οι περισσότεροι μεγάλοι σε έκταση οικισμοί, που φαίνεται να είναι και σημαντικά κέντρα, περιβάλλονται από ένα πυκνό πλέγμα μικρών, δομορρυθμικών εγκαταστάσεων (εικ. 2).

4. Ζυγουριές: Κάτοψη του οικισμού.

Υπάρχουν όμως και συγκεκριμένες μικρών ή μέτριων οικισμών, που ελέγχουν πεδιάδες, λίμνες ή παραθαλάσσιες περιοχές, χωρίς την παρουσία ενός πόλου-κέντρου.

2. Μεσοεπίπεδο. Οι οικισμοί κυμαίνονται από πολύ μικροί (με έκταση λίγων στρεμμάτων) έως τεράστιοι για τα δεδομένα της εποχής (πάνω από 200 στρέμματα). Οι περισσότεροι πάντως καλύπτουν έκταση από 10 ως 30 στρέμματα, ενώ εκείνοι με μεγάλο και πολύ μεγάλο μέγεθος είναι σπάνιοι (Τίρυνθ 60, Εύτροση 80, Θήβα 200, Μάνικα ίσως 800 στρέμματα). Απλοί οχυρωματικοί περίβολοι "αποκαλύφθηκαν σε παραθαλάσσιους οικισμούς (Ασκηταριό, Ραφίνα, Μάνικα) και στη Θήβα, ενώ σύνθετο σύστημα οχύρωσης με διπλό περίβολο, πύργους και πύλες συναντάται στη Λέρνα (εικ. 3). Ως προς την εσωτερική διάθρωση των οικισμών, ας σημειωθεί ότι η πυκνότητα της δομής παρουσιάζεται αρκετές φορές μεγάλη και ότι οι περισσότεροι διαθέτουν οδικό δίκτυο από κύριους και δευτερεύοντες λιθόστρωτους δρόμους, μικρού συνήθως πλάτους, από 1 ως 2 μ. (εικ. 4). Τηρούνται επίσης συχνά στοιχειώδεις κανόνες πολεοδομικής οργάνωσης, όπως ο κοινός προανατολισμός κτισμάτων, το, έστω και ατελώς, διαμορφωμένο οδικό δίκτυο, η διευθέτηση κτισμάτων σε οικοδομικά τετράγωνα, οι τεχνητές ισοπεδώσεις για το χτίσιμο, κ.ά., χωρίς βέβαια αυτό να σημαίνει ότι τεκμηριώνεται η ύπαρξη προκαθορισμένου σχεδίου.

3. Μικροεπίπεδο. Τα οικοδομήματα είναι θεμελιωμένα σε λίθινη κρηπίδα και έχουν ανωδομή από άψητες πλίνθους. Το επίπεδο κατασκευής τους παρουσιάζεται κάπως εξελιγμένο σε αρκετούς οικισμούς (Εύτροση, Λέρνα, Τίρυνθα, Αίγινα κ.ά.), όπου παρατηρούνται σχετικά παχείς τοίχοι, πάνω από το μέσον όρο των 60 εκ., λίθινη κρηπίδα γύρω στο 1 μ., ευθύγραμμοι τοίχοι, ορθές γωνίες, επίχρισμα στους τοίχους, λιθόστρωτα ή πηλόχριστα δάπεδα και, πράγμα ιδιαίτερα σημαντικό, στέγη με πηλίνα κεραμίδια. Ορισμένα από τα κτίσματα θα ήταν διώροφα. Το μέγεθός τους είναι αρκετά μεγάλο, αφού το

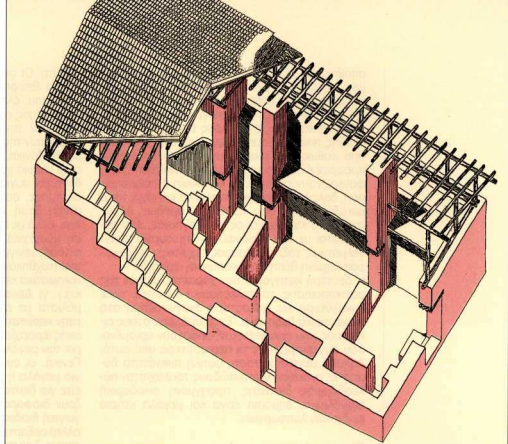
μέσο εμβαδόν κυμαίνεται από 30 έως 50 τ.μ., εάν εξαιρεθούν τα κτήρια ειδικών λειτουργιών. Όσα από τα κτίσματα φαίνεται να ήταν κατοικίες είναι συνήθως τετράπλευρα και αποτελούνται από 2-3 δωμάτια. Υπάρχουν όμως και πολύ μεγαλύτερα κτηριακά συγκροτήματα με περισσότερα δωμάτια και σύνθετο σχέδιο. Σε μερικούς από τους οικισμούς, όπως π.χ. στη Θήβα, την Τίρυνθα και την Εύτροση, διαπιστώθηκε διαφοροποίηση κτισμένου περιβάλλοντος, δηλαδή διαφορές των κτισμάτων τους ως προς το σχέδιο, τις διαστάσεις και την οικοδομική τεχνική.

Εκείνο που έχει σημασία να τονιστεί είναι ότι, εκτός από τα κτήρια για τη στέγασση, υπάρχουν και άλλα, που μπορεί να χαρακτηρισθούν ως κτίσματα ειδικών ή κεντρικών λειτουργιών, προοριζόμενα δηλαδή για λειτουργίες διοικητικές, θρησκευτικές ή οικονομικές. Εξέχουσα θέση ανάμεσα τους κατέχει μια σειρά κτηρίων με σχεδόν τυποποιημένο σχέδιο, που βρέθηκαν στη Λέρνα (το κτήριο ΡJ και η γωνιά του "Οικόια των Κεράμων"), στην Αίγινα ("Λευκή Οικόια"), στα Ακοβίτικα, στη Θήβα και ίσως στις Ζυγουριές. Πρόκειται για μνημειώδη κτήρια μεγάλων διαστάσεων (25x12 μ. στη Λέρνα), πιθανόν διώροφα και κατασκευασμένα με εξαιρετική επιμέλεια. Παρουσιάζουν πολύπλοκο σχέδιο, με κύρια δωμάτια και χαρακτηριστικούς πλευρικούς διαδρόμους, οι οποίοι και έχουν ονομαστεί "Οικόιες με διαδρόμους" (εικ. 5). Το μέγεθος, η υψηλή κατασκευαστική τεχνολογία και η σύνθετη εσωτερική διαρρύθμιση τους φαίνεται πως υπαγορεύθηκαν από τη λειτουργική τους υπόσταση ως δημοσίων, ίσως διοικητικών, κτηρίων. Άλλα κτίσματα χρησιμοποιούν ως αποθήκες ή εργοστήρια, όπως τα χαλουργικά εργοστήρια στη Ραφίνα και την Αίγινα και τα εργοστήρια καταργασίας ομιανού στις Λιβαρές και τη Μάνικα, ενώ το τεράστιο κυκλικό κτήριο της Τίρυνθας με τον εξαιρετικά ισχυρό εξωτερικό τοίχο αποτελούσε μάλλον κοινοτικό σταυποθήκη. Συμπληρωματικά, πρέπει να γίνει επίσης λόγος και για τα κινητά ευρήματα, οικοσκευά και

εργαλειοκόμο εξοπλισμό, που βρέθηκαν μέσα στις αρχιτεκτονικές κατασκευές. Για το εξεταζόμενο θέμα, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ορισμένα, όπως τα πήλινα σκεύη υψηλού τεχνικού επιπέδου – προϊόντα ειδικών αγγειοπλαστών –, οι σφραγίδες και τα αποτυπώματά τους σε πήλο (σφραγίσματα), τα τυποποιημένα λίθινα εργαλεία και όπλα από οψιανό της Μήλου ή άλλους εισαγόμενους λίθους (όπως ανδρείθη), τα χάλκινα αντικείμενα (όπλα, εργαλεία και, σπανιότερα, κοσμήματα), που, έστω και σε μικρούς αριθμούς, αποκάλυφθηκαν στους περισσότερους οικισμούς, κ.α.

Σκιαγράφηση των χαρακτηριστικών της αστικοποίησης

Τα χαρακτηριστικά της αστικοποίησης, γενικά, μπορεί να ομαδοποιηθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες: α) στα κύρια, "δομικά" χαρακτηριστικά, που σχετίζονται με την οικονομική και κοινωνική οργάνωση (συστηματοποίηση της γεωργικής παραγωγής, εξειδίκευση της εργασίας, εντατικοποίηση των εμπορικών συναλλαγών, δημιουργία μηχανισμού αναδιανομής προϊόντων, εμφάνιση ισχυρής κεντρικής εξουσίας, κοινωνική διαστρωμάτωση κ.ά.), και β) στα εξωτερικά ή "παράγωγα" χαρακτηριστικά, που αναφέρονται στην *πολεοδομική* και *αρχιτεκτονική μορφή* του οικισμού (μεγάλη έκταση, υψηλή πυκνότητα δόμησης, μεγάλο πληθυσμιακό μέγεθος, πολεο-

δομικός σχεδιασμός, δημόσια έργα, υψηλό επίπεδο κατασκευής, μηνμειακή αρχιτεκτονική για τη στέγαση κεντρικών λειτουργιών κ.ά.)².

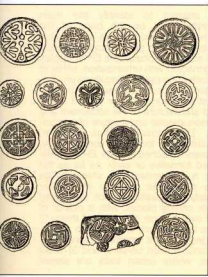
Τα ανασκαφικά δεδομένα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο, αν και ελλιπή και αποσπασματικά, παρέχουν εντούτοις αρκετές αξιόπιστες πληροφορίες. Σ αυτές τις πληροφορίες βασίζεται και η αναζήτηση της παρουσίας των παραπάνω βασικών χαρακτηριστικών αστικοποίησης στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς.

Η *οργάνωση του πρωτογενούς τομέα* τεκμηριώνεται από την αύξηση των καλλιεργούμενων εκτάσεων, τη διαφοροποίηση της παραγωγής, την εισαγωγή τεχνολογικών καινοτομιών, καθώς και την κατασκευή μεγάλων σταποθκών για την αποθήκευση του γεωργικού πλεονάσματος. Η *εξειδίκευση της εργασίας*, δηλαδή η ύπαρξη ειδικευμένων τεχνιτών με πλήρη απασχόληση, συνάγεται κυρίως από τη συστηματική εκμετάλλευση πηγών πρώτων υλών (π.χ., ορυχεία οψιανού και ανδρείθη), την ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας σε κέντρα που διέθεταν προχωρημένη τεχνονομία, την τυποποίηση της παραγωγής ορισμένων κατηγοριών της κεραμικής και της λιθοτεχνίας, αλλά και την

ύπαρξη αυτοτελών εργαστηρίων. Στενή σύνδεση με το χαρακτηριστικό της εξειδίκευσης παρουσιάζει το χαρακτηριστικό του *εμπορίου*. Η τυποποίηση, και κατά συνέπεια μαζικοποίηση, της παραγωγής σκευών και εργαλείων προϋποθέτει αναπτυγμένο δίκτυο ανταλλαγών, σε διαπεριφερειακό επίπεδο, για να εξασφαλιστεί ο σταθερός εφοδιασμός των εργαστηρίων με πρώτες ύλες και να προωθηθούν τα τελικά προϊόντα σε μακρινές αγορές. Έμμεση μαρτυρία λειτουργίας ενός συστήματος διακίνησης προϊόντων αποτελούν επίσης τα πολυάριθμα σφραγίσματα της Λέρνας, που αφορούν εν κιβώτια και δοχεία (εικ. 6).

Εύλογο είναι να υπήρξε σε αρκετούς οικισμούς κάποιο είδος *διοικητικής οργάνωσης*, με επικεφαλής ένα ή, το πιθανότερο, περισσότερα άτομα (ομάδα), για το συντονισμό όλων των τομέων των παραγωγικών δραστηριοτήτων και την επιβολή στοιχειωδών κανόνων κοινωνικής οργάνωσης. Η παρουσία αυτή αναγνωρίζεται, μεταξύ άλλων, στα μηνμειακά κτήρια του τύπου της "Οικίας με διαδρόμους", πιθανή έδρα των ατόμων αυτών, και στην κατασκευή έργων κοινής ωφέλειας, όπως οι λιθόστρωτοι δρόμοι, οι οχυρώσεις και οι κοινοτικές

5. Κολόνα, Αίγινα: Αναπαράσταση της "Λευκής οικίας". (Anó H. Walter und F. Felten, *Alt-Aegina*, III, 1, Mainz, 1981, σελ. 19, εικ. 14).

6. Πήλινα σφραγίσματα από την "Οικία των Κεράμων" στη Λέρνα.

αποθήκες. Για την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης, αν και όχι τόσο αυστηρής, υπάρχουν κάποιες θετικές ενδείξεις στα αρχαιολογικά κατάλοιπα. Η εκδήληη ανισογένεια ως προς το μέγεθος και κυρώς ως προς το επίπεδο κατασκευής των οικοδομημάτων μέσα στον ίδιο οικισμό, καθώς και η ύπαρξη μνημειακών κτιρίων προορισμένων για μια ομάδα με ανώτερη θέση, φανεράνουν στοιχειώδη κοινωνική διαφοροποίηση, δηλαδή ανισότητα σε πλούτο και ισχύ, τόσο μεταξύ στήμιων όσο και μεταξύ ομάδων. Άλλωστε, και ο καταμερισμός της εργασίας, που συνάραται με την εξειδίκευση, δημιουργεί επαγγελματικές τάξεις (έμποροι, τεχνίτες) με διαφοροποιημένη θέση στην κοινωνική ιεραρχία. Η δεύτερη κατηγορία των χαρακτηριστικών της αστικοποίησης, τα πολεοδομικά-οικιστικά, είναι ευκολότερα και αμεσότερα αναγνωρίσιμη στα ανασκαφικά δεδομένα. Έτσι, ανάμεσα στους οικισμούς που ερευνηθήκαν, υπάρχουν ορισμένοι που συγκεντρώνουν τα περισσότερα από αυτά, δηλαδή μεγάλη έκταση, υψηλή πυκνότητα δόμησης, ενδείξεις υποτυπώδους τουλάχιστον πολεοδομικής διάταξης, προηγμένη οικοδομική τεχνολογία, δημόσια έργα και μεγάλα κτήρια κεντρικών λειτουργιών.

Συμπεράσματα

Μετά την συνοπτική παράθεση και αξιολόγηση των κύριων δεδομένων από τους οικισμούς της Πρωτοελλαδικής II περιόδου, είναι δυνατόν να δοθεί απάντηση στα ερωτήματα που τέθηκαν στην αρχή του άρθρου.

Το πρώτο και κρισιμότερο ερώτημα μπορεί να απαντηθεί θετικά. Η διαδικασία της αστικοποίησης φαίνεται να έχει αρχίσει και προχωρήσει ικανοποιητικά την εποχή αυτή. Οι εκδηλώσεις της όμως είναι ακόμη κάπως ασαφείς και δεν έχουν αποκρυσταλλωθεί σε σταθερά πρότυπα. Μπορούμε επομένως να συμπεράνουμε ότι οι οικισμοί βρίσκονται σε ένα πρωτογενές "διαμορφωτικό" ή πρώιμο στάδιο αστικοποίησης. Στο στάδιο αυτό έχουν ήδη εμφανιστεί σημαντικοί νεοτερισμοί με έντονη συνεργία ανάμεσά τους (εξειδίκευση της εργασίας, ανάπτυξη της τεχνολογίας, διεύρυνση των ανταλλαγών, κεντρική οργάνωση κλπ.), που η δυναμική ενεργοποίησή τους ήταν δυνατόν να οδηγήσει στην ολοκλήρωση της διαδικασίας της αστικοποίησης. Ωστόσο, αυτό δεν φαίνεται να συμβέη στους οικισμούς της εποχής αυτής. Αντίθετα, η ανοδική πορεία του πρωτοελλαδικού πολιτισμού προς την επίτευξη ενός υψηλού αστικού επιπέδου διακόπτεται απότομα στο τέλος της δεύτερης φάσης του. Στην επόμενη φάση, την ΠΕ III, παρουσιάζονται αθητική οπισθοδρομηση, με συνέπεια η ηπειρωτική Ελλάδα να βρεθεί για μερικούς αιώνες στο περιθώριο των εξελίξεων, που σημειώνονται σε άλλες περιοχές του Αιγαίου.

Σχετικά με το τελευταίο ερώτημα, την ιεράρχηση των οικισμών της εποχής, μπορεί να υποστηριχθεί ότι έχουν δημιουργηθεί τρεις τουλάχιστον βασικές κατηγορίες: α) Η πρώτη αντιπροσωπεύει την ανώτερη κλίμακα της πρώιμης αστικοποίησης και περιλαμβάνει οικισμούς στη Βοιωτία, την Εύβοια, την Αττική και την Αργολοκορινθία, περιοχές με εξαιρετική οικονομική και πολιτιστική

άνθηση. Οι οικισμοί αυτής της κατηγορίας μπορεί να θεωρηθούν ως περιφερειακοί πόλοι-κέντρα, που, ελέγχοντας και τους γειτονικούς δορυφορικούς οικισμούς, είχαν την ευθύνη να συντονίζουν την παραγωγή και αναδιανομή των προϊόντων της γύρω ευρύτερης περιοχής. Η Θήβα, η Μάνικα, η Αίγινα, η Λέρνα, η Τρίφυλλα κ.ά. είναι μερικά χαρακτηριστικά παραδείγματα. β) Η δεύτερη συγκεντρώνει μικρότερους σε έκταση οικισμούς, συχνά παραθαλάσσιους, με ασθενέστερη δομή κοινωνικής και πολιτικής οργάνωσης, αλλά με προωθημένη παραγωγική διάρθρωση (βιοτεχνία, εμπόριο). Εκμεταλλεύονται την ευνοϊκή γεωγραφική θέση τους, οι οικισμοί αυτοί αναπτύχθηκαν σε αυτόνομα βιοτεχνικά και διαπραγμασιακά κέντρα (Ραφήνα, Αγ. Κοσμάς, Λιθάρες κ.ά.). γ) Δεκάδες άλλοι μικροί οικισμοί, μερικοί μάλιστα με εποχική κατοίκηση, θα βρίσκονταν στην κατώτερη κλίμακα της τοπικής ή περιφερειακής ιεραρχίας, κυρίως ως εξαρτημένα δορυφορικά των μεγάλων κέντρων.

Γενικά, οι οικισμοί της εποχής, είτε πρόκειται για μεγάλα ή μικρότερα πρώιμα αστικά κέντρα, είτε για δευτερευουσες εγκαταστάσεις, εμφανίζουν διαφορετική θέση ο καθένας στην παραγωγική διαδικασία και εντάσσονται σε ένα ευρύ αλληλοεξαρτώμενο και συνεκτικό χωρικό σύστημα δραστηριοτήτων και πληθυσμιακών συγκεντρώσεων.

Σημειώσεις

1. Το θέμα της πρώιμης αστικοποίησης έχει εξεταστεί με προηγούμενη μελέτη μου (Κανσολά 1984) με μέθοδο ανάλυσης της μορφήσική τουλάχιστον.

2. Βλ. και Α. Λαγούτσος (στο παρόν τεύχος).

The Early Urbanization in Greece: The Greek Mainland

Dora Konsola

The article examines the emergence of urbanization in the Greek mainland, mostly its central and southern regions, during the Early Bronze Age (3rd millennium BC), i.e. the period known as Early Helladic (EH). The specific questions to be answered are whether or not the first urban centers came into existence during the course of this period, what was the level of urbanization achieved, and what were the different ranks in the urban hierarchy.

The available evidence is reviewed at three spatial levels: a) inter-settlement, b) settlement, c) intra-settlement.

The article follows an attempt to identify the main characteristics of urbanization on the basis of the available material. The examination shows that several settlements of the Early Helladic period, and especially its second and more advanced phase, the EH II, display features generally connected with urbanization, either of socio-economic character (increased agricultural production, craft specialization, exchange networks, political organization, social stratification, etc.), or related to the internal structure and architecture of the settlement (big size, public works, monumental architecture of specialized function, etc.). These characteristics, however, appear in a rather rudimentary form and, consequently, the stage of urbanization reached by the EH II settlements may be termed *formative or early*. As far as the settlement hierarchy is concerned, the sites can be classified into three categories: 1) sites with rather advanced level of early urbanization, which developed into regional poles or central places, with a cluster of satellite sites spread over a large area around them; 2) sites with a moderate level of early urbanization, which, because of their geographical position, served as autonomous trade-sanctuary centers, and 3) small satellite communities, where urban traits are almost absent.

Βιβλιογραφία

- P. Darque, et R. Treuil, ed., *L'habitat préhistorique* (Bulletin de Correspondance Hellénique), Suppl. 19), Paris, 1990.
- R. Hägg and D. Konsoola, eds., *Early Helladic Architecture and Urbanization* (SIMA 76), Göteborg, 1986.
- Nt. Κονσολά, *Η Πρώιμη Αστικοποίηση στους Πρωτοελλαδικούς Οικισμούς: Συστηματική Ανάλυση των Χαρακτηριστικών της Αίγινας, 1984*.
- M. Cosmopoulos, *The Early Bronze 2 in the Aegean* (SIMA 98), Jonsered, 1991.
- D. Pullen, *Social Organization in Early Bronze Age Greece*, Dissert., Indiana University, 1985.
- J. Renard, *Le Paléopays de la Bronze Ancien* (Aggoum 13), Liège, 1985.
- J. Rutter, "Review of Aegean Prehistory II: The Prepalatial Bronze Age of the southern and central Greek mainland", *American Journal of Archaeology* 97, 1993, στ. 745-797.
- M. Wenzke, "Change in Early Helladic III", *American Journal of Archaeology* 93, 1989, στ. 495-509.